ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

शाकुन्तले जनजातितत्त्वानि

डॉ.लक्ष्मीकान्तषडङ्गी
सहाध्यापकः, संस्कृतविभागः, योगदा-सत्सङ्ग-पालपाडा-महाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

परमेश्वरेण सृष्टं जगदिदम् ।अत्र नास्ति केषामपि मनुष्याणाम् उच्चनीचभेदमनोभावः । सृष्टेः प्रारम्भे सर्वे अपि मानवाः विराट्पुरुषस्य शरीरात् समुत्पन्नाः । तस्मात् सर्वे अपि मानवाः ईश्वरस्यांशभूताः तथा सर्वेषां प्राणिनां हृदयेषु ईश्वरस्यावस्थानमस्ति । अस्मात् भारतीय-ज्ञानपरम्परायां जातिधर्मवर्णनिर्विशेषेषु सर्वेषां भारतीयानां समानता सर्वजनविदिता । अत्रापि भारतवर्षे यद्यपि प्राचीनकालात् गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं विदितमस्ति तथापि भारतीयजनसमुदायेषु जनजातीनां महत्त्वं, संस्कृतिः किञ्च प्राकृतिकपर्यावरणसंरक्षणे, स्वतन्त्रतासंग्रामे तेषामवदानमनस्वीकार्यम् । अतः भारतीय-ज्ञानपरम्परायां संस्कृतसाहित्ये तत्रापि कालिदासस्य शाकुन्तले महाकविकालिदासः जनजातितत्त्वस्य महत्त्वं सुचारुरीत्या प्रतिपादयति ।

कुञ्चीशब्दाः - उच्चनीचभेदमनोभावः, जगत्, ईश्वरः, संस्कृतिः, भारतीयज्ञानपरम्परा चेत्यादयः ।

****

"भारत आमार देश
आमरा सवाइ भारतवासी"[1]

वैचित्र्यमयी खल्वस्माकं भारतभूमिः । परन्तु बहुषु वैचित्र्येषु ऐक्यं हि खल्वस्माकं भारतस्य बलम् । ऐक्यविधानम् ऐक्यरक्षणञ्चापि भारतवर्षस्य महल्लक्ष्यम् । वैचित्र्यपूर्णोऽयं भारतवर्षः विश्वस्य पुरतः अद्यापि तस्य सांस्कृतिकमूल्यबोधाय समादृतः । यत्र जाति-धर्म-भाषा-प्रकृति-आचार-व्यवहारादिषु सत्यपि विभेदे ऐक्यतायाः सुदृढबन्धनं भारतवर्षस्य ऐतिह्यं धारयति । कस्याश्चित् मनुष्यजातेः सम्यक् दर्शनं तेषां साहित्यादिभ्यः ज्ञायते । भारतीयसाहित्यग्रन्थाः स्मरणातीतकालाद् आरभ्य मुख्यतः संस्कृतभाषयैव निबद्धा विद्यन्ते । संस्कृतवाङ्मये एकोऽपि ग्रन्थस्तथा नास्ति यत्र भारतीयसंस्कृतेः सम्यक् दर्शनं नैव भवेत् ।[2] यस्य कस्यापि राष्ट्रस्यात्मा संस्कृतिः भवति । संस्कृत्या एव परिचीयते राष्ट्रस्य गौरवम् । रीतयो नीतयश्चापि प्रभाविताः भवन्ति तत्संस्कृत्या एव । राष्ट्रियसंस्कृतिरक्षायै सततं प्रयतते प्राणपणेनापि प्रत्येकं राष्ट्रम् । महनीया खलु भारतीया संस्कृतिः अतिशेते स्वगुणैरेषा निखिला अपि राष्ट्रस्तरीयाः संस्कृतीः । यतो हि अस्ति भारतीयसंस्कृतेः किञ्चित् विलक्षणं वैशिष्ट्यं यदस्य लक्ष्यञ्चेतरसंस्कृत्यपेक्षयाऽत्यधिकमुन्नतं महनीयमुदात्तं परमोपयोगि च । यथा राष्ट्रस्यात्मा संस्कृतिः भवति, तथैव तत्तत्संस्कृतेरपि भवति कश्चिदात्मा । सोऽयमस्माकं भारतीयानां संस्कृतिः त्यागमूला अध्यात्मप्रधाना च । तथाहि प्राणविनिमयेनापि अन्येषामुपकारसाधनमेव भारतीयसंस्कृतेः महत्

[1] बांला साहित्येर इतिहास.पृ.०३

[2] संस्कृत साहित्येर इतिहास.पृ.७६

निदर्शनम्। अतः जनकोलाहलवर्जितानि परमशान्तानि रमणीयतराणि तपोवनानि भारतीयसंस्कृतेः जन्मभूमिः। तेषामेव कमनीयतमे स्वभावसरले क्रोडतले लालिता पालिता चेयम् अस्माकं संस्कृतिः। यया खलु मानवमस्तिष्कस्य संस्करणमभ्युदयो वा भवति सैव संस्कृतिरुच्यते। भारतीयानामस्माकम् एवंविधं तात्त्विकं कार्यजातं 'भारतीयसंस्कृतिः' इति शब्देन व्यपदिश्यते।[3]

भारतीयसंस्कृतेः प्रसङ्गः यद्युच्यते तत्तु आदिवासिसमाजमतिरिच्य नैव वर्त्तते। भारतस्य विविधेषु स्थानेषु उत्तरात् हिमालयादारभ्य कन्याकुमारीं यावत् पुनश्च पूर्वं सप्तपर्वतावृत्तारण्यस्य सजीवताया आरभ्य पश्चिमस्य मरुभूमिं यावत् सर्वत्रैव वयमेषाम् अवलोकनं कुर्मः। एषां भाषा, दैहिकगठनं, जीविका, धर्मः, विश्वासः जीवनधारणरीतिश्च अन्येभ्यः पृथगेव अस्ति। अपरपक्षेण सर्वे खलु आदिवासिनः समाजस्य भिन्नजाति-मनुष्येभ्यः पृथक् इति परिगणिताः सन्ति। साधारणतः एते आदिवासिसम्प्रदायाः अनग्रसरगोष्ठिरूपेण समाख्याताः सन्ति। समाजस्य मूलस्रोतोमनुष्याणां तुलनायाम् एते विविधरूपेणावहेलिताः भवन्ति। एते अनग्रसराः शिक्षायां, दारिद्र्यस्य करालग्रासेन च। 'आदिवासी' इति शब्दस्यार्थः भवति आदिम-निवासी। अर्थात् ये खलु एकदा अस्यैव देशस्य प्रथमा आदिवासिनः भवन्ति। इतिहासावलोकनेन जानीमः यदियं गोष्ठी एकदा मूलस्रोतसः जीवनस्य भावादर्शात् पश्चाद्वर्त्तिनी एका जातिः, या खलु, समाजस्य गतिवेगेन सह प्रचलितुं परिवर्त्तितुं चाक्षमा आसीत्। परवर्तिसमये एते एव आदिवासिरूपेण परिचिताः अभवन्। प्रकृतिनिर्भरशीलाः एते आदिममनुष्याः रक्षणशीलतायां तेषां स्वतन्त्रतां संस्थापयन्ति। अस्मात् अद्यापि अस्माभिः श्रोतुं शक्यते 'मादल' इत्यादिभिः वाद्यादिभि: सह वंशीसुरस्य समवेतपदध्वनिः। सुमधुरतालैः, छन्दोभिः, गानैश्च अस्माकं मनः किमपि सुदूरं समाकर्षयति, यत्र नास्ति प्रदूषणस्य अङ्गारस्य कृष्णधूमराशिः, संकीर्णमनसः द्वारः, सभ्यतायाः विषमयमुखस्य वेष्टनी च, प्रकृत्या सह निरवच्छिन्न-सम्पर्कः तेभ्यः यत्र असीमशक्तिं श्रद्धादिकं च प्रददाति। प्रकृतिनिर्भरशीलाः एते सम्प्रदायाः अद्यापि प्रकृतेः दानेन जीवनं यापयन्ति।[4]

संस्कृतवाङ्मयस्यावलोकनेन परिज्ञायते यत्, वैदिककालादेव प्रकृतिनिर्भरशीलाः खलु साधारणजनाः जनजातयः च। संस्कृतलौकिकसाहित्येऽपि नास्ति तस्य लेशोऽपि व्यतिक्रमः। लौकिकसंस्कृतसाहित्यजगति महाकविः कालिदासः प्रकृत्या सह जनजातेः सम्बन्धं सुमधुररीत्या बहुशो वर्णयति। कालिदासरचितस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य **'धीवरवृत्तान्तः'** खलु साम्प्रतिकसमाजेऽपि सामाजिकमूल्यबोधं परिपुष्णाति। अस्यैव वृत्तान्तस्य अनुशीलनेन ज्ञायते यत्, कालिदासीयकाले सर्वासां वृत्तीनां समुचिता मर्यादा आसीत्। स्वीया वृत्तिः अपरदृष्ट्या 'निकृष्टा' इति जानन्तोऽपि जनाः स्ववृत्तिपालनाय कार्पण्यं नानुभवन्ति, प्रत्युत गर्वमेवानुभवन्ति। नाटकस्यास्य षष्ठाङ्कस्य प्रारम्भे दृश्यते राजश्यालकः तथा राजधानीनगरपालः जानुकः सूचकश्च

[3] नदिया जेलार इतिहास.पृ.०५

[4] नदिया जेलार इतिहास.पृ.०६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

महाराजदुष्यन्तनामाङ्कितमुद्रिकाहरणकारणात् धीवरम् एकं धृत्वा उत्पीडनजिज्ञासाभ्यां ज्ञातुमिष्टवन्तः यत्- '**मुद्रिकामिमां कस्मात् कथञ्च हृतवानिति**।' अस्यैव प्रश्नस्योत्तरे शक्रावतारवासी धीवरः अवदत् यत् **सः खलु जालोद्गालादिभिः मत्स्यान् आहृत्य परिवारं पोषयति** इति। तदा राज्ञः श्यालः धीवरस्य वचनमाकर्ण्य तम् अकथयत् - **विशुद्ध इदानीमाजीवः**। तदा धीवरः प्रत्युत्तरेण उक्तवान् यत् –'**भर्त्तः, मा एवं भण**।'

"**सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम्।**

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥[5]

अर्थात् यामेव वृत्तिमाश्रित्य जनाः जायन्ते सैव वृत्तिः अपरैः निन्दनीयाऽपि नैव परित्याज्या। यतो हि वेदज्ञः विप्रः अनुकम्पाशीलोऽपि यज्ञे पशुनिधनात् नैव निवृत्तः भवति । अत्र विशेषरूपेण लक्षणीयं यत्, महाकविकालिदासस्य समये तदानीन्तन-सामाजिक-अन्त्यजश्रेणी-जनाः स्वकीय-सहजवृत्त्या अपरैः विनिन्दिताः अपि तेन गर्वातिशयमनुभवन्ति न तु शोकाकुलिताः। न केवलमेतत्, अपि तु स्वमतप्रकाशे अपि सततमेव ते स्वतन्त्रा आसन्। श्रीमद्-भगवद्-गीतायां बहुषु स्थलेष्वपि अनुरूपं मन्तव्यं प्रतिपादितं भगवता श्रीकृष्णेन। यथा-"**सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्**"[6] इति।

अपि च-

"**श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वानुष्ठितात्।**

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥"[7] इति।

आलोचितेऽस्मिन् "**सहजं किल यद्......**" इत्यादिपद्ये नैके मन्यन्ते यत् अत्र बौद्धधर्मं प्रति विरोधः ब्राह्मणधर्मं प्रति समर्थनं च कालिदासेन प्रतिपादितम्। यतः '**अहिंसा एव बौद्धानां परमो धर्मः**'। यागयज्ञानुष्ठानं जीवहत्या च तेषां सन्निकटे अतीव विगर्हितकर्म इत्युच्यते। पुनश्च अपरस्मिन् पक्षे ब्राह्मणाः तेषां स्वधर्ममनुसृत्य अनुकम्पा-प्रवणा अपि यज्ञदिषु पशून् हत्वा सहजं कर्म सम्पादयन्ति। अस्मादत्र बौद्धधर्मं प्रति इङ्गितोऽस्ति इति केषाञ्चिन्मतमस्ति। परन्तु वयमेतत्तु जानीमः यत् कालिदासः धर्मप्रसङ्गे आसीत् नितरामुदारः सहनशीलश्च। विशेषतः शैवधर्मं प्रति कवेः परिलक्षितेऽपि समाकर्षणे शिवेन सह ब्रह्मणः, विष्णोश्च महिमा तेन प्रकाशितः। अतः विशेषरूपेण विचारविश्लेषणेन परिज्ञायते यत्, साधारणरूपेण धर्मान्तरं प्रति यद्यपि तेन अनाग्रहः न प्रकाशितः तथापि बौद्धधर्मं प्रति किञ्चित् अनादरः प्रदर्शितः। यद् भवतु नाम शाकुन्तले वर्णितधीवरवृत्तान्तात् तदानीन्तन- सामाजिकपरिस्थितेः एकं सुरम्यं चित्रं प्रदर्शितम्। तदा समाजे धीवरप्रभृतीनां जनजातीनां प्रतिदिनमाहृत्य भोजनव्यवस्था आसीत्। परन्तु परिश्रमस्य जातिगतवृत्तेश्च मर्यादाबोधः मनुष्येषु आसीदिति धीवरस्योक्त्या ज्ञायते। यज्ञे पशुवधः निन्दनीयः नासीदिति अनुमीयते। अस्मात् एतदपि बुध्यते यत् कालिदासस्य युगे ब्राह्मणधर्मस्यासीत् प्राधान्यं न तु बौद्धधर्मस्य। सुरक्षाकर्मिणः दुर्नीतिपरायणाः अत्याचारिणश्चासन्। संशयवशात् ते धीवरादिषु जनजातिषु प्रहारादिभिः दण्डैः

[5] अभिज्ञानशाकुन्तलम्.पृ.४२१

[6] श्रीमद्-भगवद्-गीता.१८.४८

[7] श्रीमद्-भगवद्-गीता.३.३५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

स्वीकृतिमादातुं चेष्टितवन्तः। परन्तु धीवरादयः जनजातयः दृढसत्यपरायणा आसन्।[8]

एवञ्च नाटकेऽस्मिन् परिलक्ष्यते यत् दुष्यन्तशासिताः जनजातयः प्रजाः जात्या स्वभावेन च शुद्धाः शान्ताश्चासन्। यतो हि हीनवर्णेषु जायमाना अपि ते खलु सततं सत्पथमेव समाश्रयन्ते। तत्र कदापि न कोऽपि हीनवर्णस्य जनः सत्पथभ्रष्टः जायते। नाटकस्यास्य पञ्चमे सर्गे शारद्वतः दुष्यन्तस्य जनाकीर्णं राजभवनमालोक्य आत्मनः अस्थिरतां संसूचयन्नाह-

"महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते।
तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतबहपरीतं गृहमिव॥"[9]

अस्यायमेवार्थः राजा दुष्यन्तः कदापि स्वमर्यादायाः उल्लङ्घनं न करोति। पुनश्च वर्णेषु नीचः वर्णः शूद्रोऽपि कदाचित् विपथगामी न भवति अथवा कुकार्यं न सम्पादयति। किन्तु यतः सर्वदा मम मनः जनशून्यस्थाने संलग्नं भवति अतः एतत् पुरोदृश्यमानं लोकसङ्कुलं राजगृहम् अग्निपरिवेष्टितं गृहमिव चिन्तयामि। अस्मिन् श्लोके **'न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते'** इति वाक्यांशात् तत्रत्यानां जनजातीनां वर्णगतशुद्धतायाः परिचयः प्राप्यते। एवञ्च तपोवनादिवासिनां शारद्वतादिषु चित्तशान्तत्वं परिलक्षितम्। अतः अग्निपरिवृत्तं गृहं यथा प्राणभयात् परित्याज्यं, तथैव जनाकीर्णं स्थानं तेन निभृतवासिना त्याज्यमिति शारद्वतः मन्यते। जनशून्यप्रदेशे संवासाद् जनसंघट्टः तस्य सर्वथा असहनीयः स्यादिति भावः। निभृतस्थानवासिनः जनाः जनबहुले कोलाहलमुखरप्रदेशे कदापि क्षणमपि स्थातुं न शक्नुवन्ति। यतः एतादृशे प्रदेशे तेषाम् अवस्थानम् अभ्यासविरुद्धम्। अतः तदानीन्तकालीनाः जनजातयः निभृतस्थानवासिनः शान्तिप्रियाः सत्पथगामिनश्चासन् इत्यनुभूयते। एवञ्चाश्रमवासिनां रूपलावण्यादयोऽपि सातिशयमद्भूतपूर्वमासीदिति अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति नाटकात् ज्ञायते। एतदपि प्रतिपादयितुं कालिदासेन दुष्यन्तमुखेन उक्तं यत्-

"शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो जनस्य।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥"[10]

अस्यार्थः यदि शकुन्तलारूपिणीनाम् आश्रमवासिनीनां मुनिकन्यानां रूपम् अन्तःपुरदुर्लभं भवति तर्हि एतदेव सत्यं यत् वनलताभिः यत्नपरिवर्धिता उद्यानलता अपि दूरीकृताः। यत्नकरणेन किं प्रयोजनं, यदि अयत्नपरिवर्धिताः वनलताः मधुराः दृश्यन्ते। अस्यायमेव विशेषः, यत् उद्यानलता उद्याने एव वर्धते, परं तु वनलता जीवति वनप्रदेशे। उद्यानलतावनलतयोर्मध्ये नूनमेव प्रभेदो वर्त्तते। उद्यानलता खलु अतीव यत्नेन लालिता सती वर्णगन्धैः मनोहारिणी भवति। पुनः वनलता अयत्नलालिता अपि सौन्दर्यसौगन्धादिभिः जनचित्तं सन्तोषयति। एवं स्वभावजाता अयत्नलालिता वनलता यदि गुणैः उद्यानलतामतिशेते, तर्हि तत्सत्यमेव विस्मयप्रदं भवति। आश्रमबालां दृष्ट्वा राजर्षि-दुष्यन्तः एवमवदत्। वनबालानां चित्तहारि रूपं प्रेक्ष्य राजा एतादृशं रूपलावण्यं राजान्तःपुरे अपि सुदुर्लभमिति

[8] अभिज्ञानशाकुन्तलम्.पृ.४२४

[9] अभिज्ञानशाकुन्तलम्.१.१६ पृ. १२६

[10] अभिज्ञानशाकुन्तलम्.५.१०

मन्यते। अनेन जनजातितुल्यानामुपवसतां आश्रमवासिनां सौन्दर्यमपि अतुलनीयमासीत् इति ज्ञायते।

महाकवेः कालिदासस्य असमान्यप्रतिभया क्षुद्रेऽस्मिन् प्रबन्धे जनजातीनां सहजकर्मणः, असामान्यसौन्दर्यस्य, सत्परायणस्य च अपूर्वं चित्रं सुरम्यशैल्या प्रस्फुटितम् इति दिक् ।

सहायकग्रन्थसूची

- अभिज्ञानशाकुन्तलम्, हरेकृष्णशतपथी, कितावमहल, कटक, ओडिशा।
- नदीया जेलार इतिहास, लोकसंस्कृति ओ आदिवासी संस्कृति केन्द्र, तथ्य ओ संस्कृति विभाग , पश्चिमवङ्गः ।
- वांला साहित्येर इतिहास, पुस्तकभण्डारः, कोलकाता ।
- श्रीमद् भगवतगीता, गीताप्रेस्, गोरक्षपुर, उत्तरप्रदेश ।
- संस्कृत साहित्येर इतिहास, युधिष्ठिरगोप, संस्कृत वुक डिपो, कोलकाता।